

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՎՅՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆՈՐ ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԵՒ ՆԱՍԱԿՆԵՐՈՒՄ՝

Նամակի գրական տեսակը որոշակի հանգամանքներ է ենթադրում, որոնցից թերեւս ամենակարեւորը մտքերի եւ կարծիքների անմիջական, անկաշկանդ արտայայտումն է, անշուշտ եթէ թղթակցում են մերձաւոր, հարազատ մարդիկ: Այստեղ չկայ ներքին գրաքննութիւն, եզրերի ու ձեւակերպումների զգուշաւոր ընտրութիւն, այլ մտերմիկ զրոյցի նմանուող պարզ ու ազատ խօսք է, որ կարող է անգամ չափ ու սահման խախտել, գուրկ լինել հիմնաւորումներից, այլ ընդամենն արտայայտել խօսող-շարադրողի անձնական տպաւորութիւնների եւ զգացողութեան կամ երեւակայութեան արգասիքները: Հէնց այս առումով է ուշագրաւ Շիրվանզադէի նամակն ուղղուած Ներսէս Աբեղեանին, ուր ի թիւս այլեւայլ տեղեկութիւնների, գրողը ներկայացնում է նաեւ իր տպաւորութիւնները եպիսկոպոսական օծման համար Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածին ուղեւորուող եւ ճանապարհին Թիֆլիսում հանգրուանած Օրմանեանի եւ Սրուանձտեանի խօսած քարոզների վերաբերեալ. «Երէկ Օրմանեանը քարոզեց: Ես այնտեղ էի: Արտասանութիւնը, շարժուածքը-բեմական-կլասիքական են, բայց ձայնը չափազանց զօրեղ եւ անմշակ: Օրմանեանը միջահասակ է, հաստ մարմնով, լայն եւ կարմիր դէմքով, փոքրիկ աչքերով եւ դուրս ցցուած կզակով, որ կատարեալ վայրենութիւն է տալիս նորա դէմքին: Ես քարոզը մինչեւ վերջ չլսեցի – գործ ունէի: Բնաբանն էր՝ ազգային եւ անհատական զարգացման օրէնքները, որ նա բացատրում էր բաւական պարզ եւ պերճ լեզուով: Մի օր առաջ քարոզեց Սրուանձտեան, բայց սա այնքան լաւ քարոզիչ չէ: Ձայնը փոքր, վասն

* Ստացուել է՝ 23.2.2025, գրախօսուել է՝ 8.03.2025: էլ. հասցէ՝ editorzinuj@gmail.com:

որոյ ուժ տալու համար գոռում էր, եւ դուրս էր գալիս անհամոթիւն»։ Երէկ հասարակութիւնը հիւրասիրեց երկուսին կլուբի այգում։ Նոքա գնում են էջմիածին եպիսկոպոսութիւն ընդունելու»։ Մի այլ նամակում Շիրվանզադէն գրում է. «Օրմանեանի եւ Սրուանձտեանի քարոզը լսեցի... Օրմ[անեանը] ճոռոմաբան է, իսկ Սրուանձտեանի քարոզը զուրկ է նոր մտքերից»։ Այստեղ պէտք է նկատենք, որ թերեւս շատ ուրիշների պէս Շիրվանզադէն առանձնակի խանդով է վերաբերուել հայ մտաւորականութեան ինչպէս եւ հոգեւոր դասի այն ներկայացուցիչներին, որ մեծ ժողովրդականութիւն էին վայելում, կամ որոնց գործերն աւելի մեծ տպաքանակներով էին հրատարակուում քան իրենք։ Այս տեսանկիւնից իրենց մտաւոր ժառանգութեամբ ազգին մեծ նպաստ բերած Օրմանեանի եւ Սրուանձտեանի «քննադատութեան հիմքը» դառնում է ընկալելի, երբ համադրութեան կարգով տեսնում ենք, որ թատերագիրը «սիրտն է բացում» Ալեքսանդր Աբելեանին. «Րաֆֆին շատ է բարձրացնում ինքը իրան. օրինակ, այն օրը նրա մօտ էի, նա խօսելով հայ գրականութեան վրայ, աշխատում էր ամեն կերպ բացի իրանից ստորացնել բոլոր մեր գրողներին, Աբովեանից սկսած մինչեւ Սունդուկեանը»։ Եթէ զուտ «մրցակցային ոգի» փորձենք տեսնել Օրմանեանի հանդէպ վերաբերմունքում, թերեւս այլ լոյսի ներքոյ ներկայանան 1910 թ. Փարիզից «Մշակի» խմբագրութեանը հասցէագրուած նամակի բառերը. «Նոյն Ֆրեդէրիկ Մակլէրը ցոյց տուեց ինձ Օրմանեան եպիսկոպոսի մի 500-էջանոց «Հայոց պատմութիւնը», գրած ֆրանսերէն լեզուով։ Այս էլ յանձն է առել հրատարակելու ֆրանսիական կառավարութիւնը»²։ Սրբազանի գրքի հրատարակութեան վերաբերեալ բառերը կարող էին «ծանր նստել» ոչ այնքան կամեցող մարդկանց սրտերին, ինչպէս եւ «ազգային պատմութիւնը «քննադատական հայեացքով» դիտարկողներին, որոնց կարծիքով Օրմանեանի այս «գործն յէականս Հայոց եկեղեցական պատմութեան» «ջատագովութիւն» է, որովհետեւ «Հեղինակին մտատանջութիւն պատճառած է հոս մանաւանդ Հայոց եւ Կեսարիոյ աթոռոյն յարաբերութեանց խնդիրը (էջ 11–13). եզրակացութիւնն է, թէ չունէր Կեսարիա որ եւ իցէ գլխաւորութիւն Հայոց վրայ, տապալելով այսու անհերքելի ապա-

² Խօսքն իրականում ոչ թէ «Հայոց պատմութեան», այլ «Հայ եկեղեցու պատմութեան» մասին է. L'église arménienne, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent, Paris, Ernest Leroux, 1910:

ցոյցներու ստուար թիւ մը, որուն հետեւութեամբ չեն ընդունուիր նաեւ Յուսիկ Բ.ի գոյութիւնն եւ այն բոլոր խնդիրք, որոնք այդ միջոցին ծագեցան Հայոց եւ Կեսարիոյ միջեւ (ըստ Փաւստոսի). մեզի անիմանալի մնաց թէ սկզբնական աղբիւրներու (sources primitives) հետեւելով ինչպէս կարելի է ուրանալ Յուսիկ Բ.ի կաթողիկոսութիւնը յետ Ներսիսի: Առ այս առաջին եւ մի միակ աղբիւր է եւ կը մնայ միայն Փաւստոս եւ ոչ Խորենացին, որ գիտութեան առջեւ չունի այլ եւս պատմական որ եւ իցէ արժէք...»³ (ընդգծումը մերն է.— Գ. Մ.-Բ., Յ. Պ.): Թէ ինչ կարծիք կամ վերաբերմունք կարող էին դրսեւորել Օրմանեանի աշխատութեան վերաբերեալ Ակիւնեանն ու ուրիշները, թերեւս արհամարհելի է, որովհետեւ միւս կողմում, փաստօրէն «Քրանսիական կառավարութեան» կարծիքն է՝ դրսեւորուած անմիջական գործողութեամբ, որ բնականաբար ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի գիտնականների տեսակէտներով պիտի հիմնաւորուէր:

Ալեքսանդր Մատուրեանին ուղղուած իր էջերում՝ անդրադառնալով 1910 թ. սկիզբ առած կաթողիկոսական ընտրութիւններին Շիրվանզադէն գրում է. «Այստեղ [Թիֆլիսում] իբրեւ կաթողիկոսացունների խօսում են [Նղիշէ եպիսկոպոս] Դուրեանի, Մեսրոպ [Տէր-Մովսիսեան] եպիսկոպոսի մասին՝ ձախակողմեանները, կենտրոնականների կանդիդատն է [եպիսկոպոս] Կարապետը [Տէր-Մկրտչեան], իսկ պահպանողականներինը՝ [Մաղաքիա] Օրմանեանը: Բայց դեռ որոշ ոչինչ կարելի չէ ասել: Վաղը կվերադառնան պատգամաւորները: Տեսնենք՝ ինչ լուր կբերեն»: Այստեղ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Շիրվանզադէի խօսքերը որեւէ իրական կամ պաշտօնական հիմք չունեն, այլ ուղղակի արձանագրում են թիֆլիսահայ մտաւորական միջավայրում շրջանառուող լուրերն ու շշուկները, որ անգամ կարող են սխալ լինել, կամ յընթացս փոփոխուել, որպէս վիճակուած էր 1885 թ. Ներսէս Աբելեանին յղուած տողերին. «Ինչպէս արդէն իմացած կլինես Կաթ[ողիկոս] է ընտրուել միաձայն [Մուրադեանց] Մելքիսեդեկը. կանդիդատ Մակարը [Բարխուդարեանց] 16 ձայնով: Սինօդականները եւ միաբանները, Հ. Առաքելեանի ասելով (այստեղ է, Հնդկաստանի կողմից պատգամաւոր էր), մինչեւ պատգամաւորների ժողովուրդը վճռած են եղել կաթողիկոս ընտրել Մակարին եւ կանդիդատ

³ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, յունուար, մատենախօսական, MALACHIA ORMANIAN: L'Eglise Armenienne... էջ 52: «Գիտութեան առջեւ այլ եւս պատմական որ եւ իցէ արժէք» չուցեցող Մովսէս Խորենացու եւ յատկապէս իր քննադատների համար տես «5th-Century Author Movses Khorenatsi and his Critics», «էջմիածին», յաւելուած 2024, էջ 31 եւ յջ:

Սագինեանին, Ղարաբաղի (Արցախ) առաջնորդին: Այդ է պատճառը, որ աշխարհականները բոլորը ձայն են տուել Մեքիսեդէկին [Մուրադեանց]: Խորմեանի ընտրուելուն խիստ արգելք է եղել պօլսեցիների յիմարութիւնը: Հոգեւորականներն ասել են՝ եթէ Խր[իմեանը] լաւ մարդ է, ինչո՞ւ պօլսեցիք պատրիարք ընտրելու ժամանակ նրան երկու քուէ են տուել միայն: Այդ հարցը աշխարհականներին նեղն է գցել: Քիչ չեն վնասել Թոխմախեանը եւ Փորթուգալեանը, որոնք խեղճ Հայրիկի անունով այս ու այնտեղ թղթեր են ուղարկել, հեռագրեր տուել, որպէսզի աշխատուի իրեն կաթող[իկոս] ընտրելու: Իսկ որ էշի ծառայութիւն»:

Միւս նկատելի հանգամանքն այն է, որ Շիրվանզադէն նամակը շարադրում էր ոչ թէ միանգամից, այլ տարբեր օրերի՝ շարունակաբար եւ ահա նոյն նամակի մէջ մի քանի տող անց կաթողիկոսական նոյն ընտրութեան մասին գրում է. «Կասկած կայ, որ Մեքիսեդէկը չհաստատուի, Մակարը լինի. այստեղ շատերն են, իբրեւ հաստատ բան խօսում այդ մասին»: Այսինքն՝ կապի զարգացած միջոցների բացակայութեան եւ էջմիածին-Թիֆլիս մեծ հեռաւորութեան պայմաններում անգամ վերջին լուրերը հասնում էին⁴ դառնալով բուռն քննարկութեան առարկայ եւ մտերմիկ նամակների նիւթ:

Ի տարբերութիւն հարազատներին ուղղուած նամակների, ուր Շիրվանզադէն կարող էր անկաշկանդ քննարկումներ վարել, բոլորովին այլ է Շիրվանզադէի այն նամակների պարագան, որոնք պաշտօնական բնոյթ են կրում եւ ուղղուած են Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սպասաւորներին: Ստորեւ ներկայացնում ենք դրանցից հինգ նմուշ քաղուած «Շիրվանզադէ. Նամականի» անտիպ հատորից⁵, առանց որեւէ միջամտութեան:

⁴ Ընտրուելու իսկ այնուհետեւ չհաստատուելու կապակցութեամբ Մեքիսեդէկ եպիսկոպոսն ասելի ուշ գրել է. «Իմ անձիս նկատմամբ կը յայտարարեմ ահա եւ անակնկալ պատիւ տրուած է ինձ, որ իմ արժանաւորութենէս շատ ու շատ բարձր է: Այս պատիւն է-իմ ամենասիրելի Ազգիս միահամուռ ընտրութիւնն եւ Ռուսիոյ կայսեր մերժումն: Երկուսն եւս մեծ պատիւ են ինձ». տէս Մ. ԵՊՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ, Երկու խօսք Ռուսաստանի Հայոց կրօնական եւ կրթական վիճակին վրայ, Կ. Պօլիս, 1888, էջ 28, հմմտ. Ա. ԽՈՒՂԱՎԵՐԴԵԱՆ, Մեքիսեդէկ արքեպիսկոպոս Մուրադեանցը Հայ Եկեղեցու եւ խղճի ազատութեան մասին, ԲեՂ, հ. 3, 2003, էջ 76, հմմտ. Ա. ԽՈՒՂԱՎԵՐԴԵԱՆ, Մեքիսեդէկ արքեպիսկոպոս Մուրադեանցը խմբագիր եւ հրապարակախօս, ԵՊՀ հրատ., Ստեփանակերտ, 2009, էջ 111:

⁵ Կազմ., առաջաբան եւ ծան.՝ Գեղէ:

Ա) ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

15 յունուարի 1898 թ. Թիֆլիս

Վեհափա՛ն տէր. որդիական խոնարհութեամբ աղաչում եմք բարեհաճել Ձերդ Օծութեան բարձր հայրապետական ուշադրութեանը արժանացնելու հետեւեալ մեր աղերսը:

Սրանից տասնեւոթ տարի առաջ ես, Աղեքսանդր Մովսիսեանս, անձնական գործերով Բաբու փաղափց առ միշտ տեղափոխուելով Թիֆլիս, այստեղ մի օր ծանօթանում եմ հանգուցեալ գնդապետ Զաֆարիա Լոռիս-Մելիքեանի ընտանիքի հետ: Այս ընտանիքում հանդիպում եմ նոյն Զաֆարիայի աւագ դստեր ծնեալն Նունէ Լոռիս-Մելիքեանին, ամուսնացած Թիֆլիսի փաղափցի Աղեքսանդր Արտագեանի հետ: Կիներով բարեկամ տիկնոջ եղբօր, այն ժամանակ դեռ Փարիզի համալսարանի ուսանող, այժմ բժշկապետ Յովհաննէս Լոռիս-Մելիքեանի հետ, ես շարունակում եմ այցելել նրան, որ այդ միջոցին եկած էր Թիֆլիս, իւր ծնողների տեսակցութեանը: Բժիշկ Լոռիս-Մելիքեանն ինձ բարեկամաբար պատմում է իւր ֆրոջ՝ Նունէ Արտագեանի մասին: Ես տեղեկանում եմ, որ տիկինը ամուսնական կեանքում թշուառ է: Նրա օրինական ամուսինը, Աղեքսանդր Արտագեանը, որ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցում Աստուծոյ տանարի առջեւ ուխտել էր լինել հաւատարիմ ամուսին, ոտնատակ անելով իւր կնոջ անխախտ հաւատարմութիւնը ու առաքինութիւնը, դրժում է իւր ուխտը եւ վարում այնպիսի անառակ կեանք, որ նրա հետ կենակցելը տիկնոջ համար օրըստօրէ դառնում է անհնարին: Այսուամենայնիւ տիկին Նունէն, կամենալով հաւատարիմ մնալ իւր ուխտին, կենակցում է նրա հետ ամբողջ եօթ թշուառ տարիներ, այն յոյսով, որ գուցէ մի օր իւր ամուսինը դարձի գայ, թողնէ վատ կենցաղը եւ դառնայ առաքինի ամուսին եւ ընտանիքի հայր, սակայն նրա յոյսերը չեն արդարանում, եւ կեանքը նրա համար ի վերջոյ դառնում է դժոխային: Այս դեռ բաւական չէր. եօթ տարի իւր հաւատարիմ կնոջը տանջելուց յետոյ, Աղեքսանդր Արտագեանը թողնում է նրան անխնամ, հակատագրի հաճոյքին եւ հեռանում, չայտնելով, թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ: Այն ժամանակ տիկին Նունէն հարկադրւում է տեղափոխուել իւր ծնողների յարկի տակ եւ սկսում է այնտեղ ողբալ իւր ջախջախուած կեանքը: Բարեբախտաբար տիկինը Աղեքսանդր Արտագեանից զուակներ չի ունենում, որոնք, հարկաւ, պիտի իրանց մօր հետ կրէին դառն օրեր:

Երկար ժամանակ իւր ծնողների տանը ապրելուց յետոյ, տիկին Նունէ վերջապէս համոզւում է, որ նորից դառնալ իւր ամուսնու յարկի տակ անկարող է,

ֆանի որ վերջինս անյայտացել է, եւ նա վնոում է աոմիշտ մնալ ծնողների տանը: Տիկնոջ կեանքի այս թշուառ պատմութիւնը իմ, Աղեֆսանդր Մովսիսեանիս, մէջ յղացնում է կարեկցութեան զգացում: Աւելի մօտիկ ծանօթանալով նրա նախկին կեանքին, ես նկատում եմ, որ նա կարող էր լինել ընտանիքի հագուագիւտ մայր եւ հասարակութեան օգտակար անդամ, եթէ հակատագիրը նրան կապած լինէր մի բարոյական մարդու հետ: Այն ինչ՝ նա, օրէնքի ուժով կաշկանդուած, ծաղիկ հասակում ստիպուած է անիծել իւր շար բախտը, որ կապել է նրան մի անառակ մարդու հետ:

Վեհափա՛ն տէր, բնական եւ հասկանալի է, որ մի երիտասարդ տղամարդի դէպի մի երիտասարդ թշուառ կնոջ տաժած կարեկցական զգացումը պիտի աւելի զօրեղանար մտքերի եւ գաղափարների յարատեւ շփումից: Եւ ահա մեր ծանօթութիւնից առաջանում է փոխադարձ համակրանք: Սակայն աչքի առջեւ ունենալով տիկին Նունէի անել վիճակը, աշխատում եմ զսպել իմ մէջ յղացող սիրոյ զգացումը: Եւ այսպէս, թէ այնպէս, թէ՛ ես եւ թէ՛ նա սկսում ենք վարել խոյ պատերազմ մեր ներքին աշխարհի հետ այնքան ժամանակ, որքան հնարաւոր էր: Օրերն անցնում են, հոգեկան պատերազմը մեր մէջ սաստկանում է:

Վեհափա՛ն տէր, թո՛յլ տուէ՛ք ամենայն անկեղծութեամբ խոստովանել Ձերդ Օծութեան առջեւ, որ ողջամտութիւնը մեր մէջ տեղ է տալիս փոխադարձ սիրոյ բուռն զգացմանը այն ժամանակ միայն, երբ վերջապէս մենք համոզուում ենք, որ տիկնոջ օրինական ամուսինը բնաւ մտադիր չէ դառնալ դէպի իւր կիներ: Այն ժամանակ, աչքի առաջ ունենալով այն օրէնքը, որ թոյլ է տալիս կնոջը ազատօրէն իւր կեանքը օրինական կապով կապել ուրիշ տղամարդի հետ, եթէ առաջին օրինական ամուսինը մի ֆանի տարով բացակայ է եղել անյայտ, մենք սկսում ենք կենակցել բացարձակ, հասարակութեան առջեւ այն իրաւացի յոյսով, թէ վերջիվերջոյ օրէնքը կգիշանի մեր անել վիճակին եւ թոյլ կտայ մեզ մտնել օրինական ամուսնութեան մէջ:

Վեհափա՛ն տէր, ահա տասներկու տարի է՝ մենք կենակցում ենք: Այս կենակցութիւնից ունինք երեք զաւակ, որոնցից մէկն արու ծնուել է 1886 թ., միւսը նոյնպէս արու ծնուել է 1887 թ., իսկ երրորդը աղջիկ, ծնուել է 1894 թ.: Առաջին երկուսը մկրտուած են իմ, Աղեֆսանդր Մովսիսեանիս ազգանունով Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու կարգով եւ ստացել մէկը Ռուբէն, երկրորդը Արմէն անունները, իսկ երրորդը, դուստրս՝ Մարգարիտը, տակաւին մնում է անկնունք:

Վեհափա՛ն տէր, ահա աւելի ֆան տասներկու տարի կենակցելով ես եւ տիկին Նունէ, մենք դեռ մինչեւ այսօր էլ ոչ մի տեղեկութիւն չունինք Աղեֆսանդր

Արտագեանի մասին, չգիտեմք նրա ուր լինիլը, չգիտեմք նոյնիսկ արդեօք կենդանի՞ է նա, թէ՞ մեռած: Նոյնը կարող են վկայել Ձեր Օծութեան առջև շատ ուրիշ կողմնակի անձինք, եթէ հարկը պահանջէ, գրաւոր կերպով եւ երդմամբ⁶:

Աչքի առջև ունենալով բոլոր վերոգրեալը, աչքի առջև ունենալով օրէնքի այն կէտը, որ թոյլ է տալիս կնոջը կրկին ամուսնանալ, երբ առաջին օրինական ամուսինը, անհաւատարիմ ամուսին լինելուց յետոյ երկար տարիներ շարունակ անյայտացել է եւ իւր մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի տուել կնոջը, աչքի առջև ունենալով Ամենայն Հայոց Հայրիկի բարձր մարդասիրական ուղղութիւնը եւ բռնուն հայրապետական վեհանձնութիւնը, մենք համարձակուով ենք աղերսել ծնկաչոք Ձեր ծութեանը⁷ թոյլ տալ մեզ մեր տասներկուամեայ ապօրինի կենակցութիւնը կնքել Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու օրէնքներով մտնել օրինաւոր ամուսնութեան մէջ:

Վեհափա՛ն տէր, կայ մի պատճառ, որ հարկադրում է մեզ հենց այսօր, առանց հետաձգելու դիմել Վեհութեանդ այս որդիական աղերսով: Բանն այն է, որ մի քանի անբարեբեր հանգամանքների շնորհիւ՝ ես, Աղեքսանդր Մովսիսեանս, հարկադրուած եմ Կովկասից հեռանալ երկու տարի ժամանակով⁸: Թողնել կնոջս եւ զաւակներիս անորոշ վիճակում, թողնել նրանց թշուառ դրութեան մէջ ես անկարող եմ:

Վեհափա՛ն տէր, հազիւ ես կարողանամ այսօրուանից երկու շաբաթ մնալ Կովկասում⁹, այնուհետեւ պիտի անհրաժեշտաբար հեռանամ: Աղերսում եմ Ձերոյ Հայրական գութը, թեթեւացրէ՛ք մեր թշուառ կացութիւնը, զիջէ՛ք մեր անմեղ զաւակների անորոշ վիճակին եւ հրաման արձակեցէ՛ք, որ թոյլ տրուի մեզ շուտով, անյապաղ մտնել օրինաւոր ամուսնութեան մէջ, որպէսզի մենք իրատունք ունենանք միասին հեռանալ Կովկասից: Հակառակ դէպքում, Վեհափա՛ն տէր, ես՝ Աղեքսանդր Մովսիսեանս, պիտի ստիպուած լինիմ թողնել կնոջս ու զաւակներիս նակատագրի հաճոյքին⁹: Իսկ այդ կլինի նրանց համար մի այն-

⁶ Նոյն ֆօնդի 129 գործին կցուած են Թիֆլիսի անուանի քաղաքացիների երդմնագիր վկայութիւնները՝ նօտարական վաւերացմամբ, որ հաւաստել են Արտագեանի անառակութիւնը, երկար ժամանակով անհետանալը, Ալ. Մովսիսեանի աղերսի արդարացիութիւնը: Դրանք նպաստել են հարցի զրական լուծմանը: Երդմնագիր տուողների թւում են՝ Տիգրան Նազարեան, իշխան Յովսէփ ԵրկայնաբազուկԱրղութեան, Յակոբ Մելիք-Բախտամեան, Ալեքսանդր Թարխանեան, Բագրատ Նաւասարդեան, Քրիստափոր Մելիքեան, Գեորգ Բաշինջաղեան եւ ուրիշներ:

⁷ Ակնարկն Օդեսա քաղաքում եւ մասին է, որ իրականացւում է նոյն տարուայ փետրուարի սկզբին:

⁸ Աքսորուել է միայնակ, առանց ընտանիքի:

⁹ Նամակ-աղերսագրի առաջին էջի վրայ կաթողիկոսի մակագրութիւնն է Թիֆլիսի առաջնորդարանին՝ գործն արագացնելու վերաբերեալ: Շիրվանզադէի ձեռքով Աղեքսանդր

պիսի թշուառութիւն, որ լիայոյս ենք, չեն թոյլ տալ Ամենայն Հայոց պաշտելի Հայրիկի աշխարհահոշակ վեհանձնութիւնն ու բարեստութիւնը:

Վեհափա՛ն տէր, այսօր Ձերդ վեհափառութեան Անուանակոչութեան երջանիկ օրը, երջանկացրէ՛ք Ձեր խոնարհ ծառաներին երջանիկ լուրով: Արձակեցէ՛ք այն բարձր հրամանը, որին ահա տասներկու տարի է կարօտ ենք:

Ձերդ Օծութեան ամենախոնարհ որդիներ՝ ՆՈՒՆԷ ԱՐՏԱՋԵԱՆ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Բ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆԻՆ

17 յուլիսի 1899 թ. Օդեսա

Սրբազա՛ն տէր.

Բացառիկ հանգամանքները ստիպում են ինձ դիմել Ձեր օգնութեանը:

Եթէ Ձեր նիւթական պայմանները ներում են՝ բարեհաճեցէ՛ք ինձ տալ մի հարիւր ռուբլի կամ գոնէ յիսուն ռուբլի: Ձեմ ուզում ձանձրացնել Ձեր ուշադրութիւնը իմ այժմեան նեղ վիճակի բացատրութեամբ. միայն այսֆանը կասեմ, որ ուրիշ ելք չունիմ, բացի Ձեզ դիմելուց: Չորս եւ կէս ամսից յետոյ ես կլինեմ Բաբու, ուր ունիմ ստանալիք: Այնտեղից շնորհակալութեամբ հանդերձ կուղարկեմ Ձեզ պարտքս:

Եթէ խնդիրս կատարելու միջոց ունիմ, բարեհաճեցէ՛ք դրամը ուղարկել. Օдесса. контора А. И. Манташева, Садовая ул. дом Ратнера N 16:

Այնտեղից ես կստանամ ում որ ես յանձնուի:

Ընդունեցէ՛ք յարգանքներս՝ Ալեքս. Մովսիսեան ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

Գ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՏԹԷՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻՆ

13 հոկտեմբերի 1908 թ. Պարիզ

Սրբազան տէր.

Երէկ պատիւ ունեցայ ուղարկել Ձեր անունով մի օրինակ Ձեր համառօտ կենսագրութիւնից¹⁰:

Այս կենսագրութիւնը ես կազմել եմ Բաբուի հրատարակչական ընկերութեան խնդրանքով սրանից տասներկու տարի առաջ. ուստի ներողամիտ եղէք, որ այն չէ շօշափում Ձեր գործունէութեան վերջին տասնամեակը: Ես ժամանակ չունեցայ նրա թերութիւնները լրացնելու: Բացի դրանից, ես առհասարակ չունիմ մի առանձին սէր գրականութեան այդ նիւթի վերաբերմամբ եւ եթէ 12 տարի սրանից առաջ չկարողացայ մերժել Բաբուի [հրատարակչական] ընկերութեան խնդիրը, այդ այն պատճառով էր, որ յարգում էի, ինչպէս եւ այժմ յարգում եմ Ձեր անձը, իբրեւ եռանդուն գործչի:

Այսպէս թէ այնպէս, հանեցէ՛ք այդ փոքրիկ աշխատութիւնն ընդունելու իբրեւ գրական իմ որդիական յարգանաց դէպի Ձեզ:

Միշտ պատրաստ ծառայելու ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

Գ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԱՏԹԷՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻՆ

5/18 յուլիսի 1909 թ. Պարիզ

Վեհափա՛ն տէր.

Թո՛ղ տուէ՛ք ինձ՝ Ձեր հաւատարիմ հոգեւոր զաւակներից մէկին, իւր որդիական ջերմ շնորհատրումները մատուցանել եւ իւր անվերջ ուրախութիւնն արտայայտել Ձեզ, Ձերդ Վեհափառութեան ս. Լուսաւորչի գահում հաստատուելու եւ առաջիկայ օծման առթիւ:

¹⁰ Կաթողիկոս Մատթէոս Իզմիրլեանի համառօտ կենսագրութիւնը Շիրվանզադէն շարադրել է 1896 թ., որ եւ 12 տարի անտիպ է մնացել՝ հասցէատիրոջ նկատմամբ թուրքական կառավարութեան գործադրած հալածանքների պատճառով, որի մասին ինքը գրում է Շիրվանզադէին ուղղուած պատասխան նամակում. «Վերջին տասներկու տարուան մէջ արդէն անգործութեան դատապարտուած էի եւ կապրէի ներքին եւ արտաքին խաֆիէներու հսկողութեան տակ. կեանք մը չէր այն, այլ տառապանքի ժամանակամիջոց մը... ամուլ կեանք...» (ԱՇՖ, № 209): Հալածանքների դադարումից յետոյ Իզմիրլեանի յիշեալ կենսագրութիւնը նախապէս տպագրուել է նոր նախիջեւանի «Մեր ձայնը» թերթում (1908, № 88–91, 93 եւ 96) եւ ապա առանձին գրքով:

Ահա համարձակում եմ, Վեհափա՛ն տէր, դիմել Ձեզ մի շատ կարեւոր առաջարկով, խնդրելով Ձերդ Վեհափառութեան բարձր ուշադրութիւնը:

Տարակոյս չունիմ, որ ս. Լուսաւորչի գահը բարձրանալու վայրկեանից Ձերդ Վեհափառութիւնը աշխատելու է հայ ազգի մտաւոր ու բարոյական առաջադիմութեան եւ նրա սիրեցեալ եկեղեցու բարգաւաճման համար:

Բարենորոգութիւնը, թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին, անշուշտ սկսուելու է էջ-միածնից, իսկ ապա՝ տարածուելու է ամենուրեք: Ըստ իմ համեստ հայեցողութեան, արտաքին բարենորոգումը նոյնքան կարեւոր է, որքան ներքինը, եւ մէկը միւսի հետ կապուած է սերտ:

Էջմիածնի վանքի այժմեան ամենագլխաւոր պէտքերից մէկն է՝ ունենալ Վեհափառ հայրապետի համար մի, եթէ ոչ շէնդ, գէթ վայելուչ կացարան: Ձեր Վեհափառ նախորդները ամենայն իրաւամբ յանախ ազգի փոխարէն ամաշել են օտար հիւրեր ընդունելիս այն անշուք, կիսախարխուլ եւ ողորմելի շինութեան մէջ, որ կոչուում է վեհարան: Ես ծանօթ եմ Ձեր անգուգական համեստութեանը, գիտեմ, որ Ձեր անձնականի համար գոհացուցիչ պիտի համարէի եւ այն, ինչ-որ կայ: Սակայն, թո՛յլ տուէ՛ք ասել, Վեհափա՛ն տէր, որ այս դէպքում Ձեր անձնականը դեր չունի, եւ խնդիրը վերաբերում է ազգի պատուասիրութեանը: Չորս-հինգ միլիօն մի ժողովրդի համար պատուաբեր չէ իւր հոգեւոր պետին տեսնել այդ խարխուլ կացարանում:

Արդ Վեհափա՛ն տէր, ներկայումս կայ միջոց էջմիածնի հարիւրաւոր պէտքերից գէթ այս լրացնելու, եւ ես պարտք եմ համարում յայտնել Ձեզ այս մասին:

Այսօր ես մեր յայտնի բարերար պ. Աղեքսանդր Մանթաշեանի մօտ էի: Նա խօսք բաց արաւ էջմիածնի պէտքերի մասին եւ բոլորովին կամաւոր, առանց իմ դրդման, ցանկութիւն յայտնեց Վեհափառ հայրապետի համար կառուցանել իւր ծախքով մի վայելուչ կացարան: Հարկաւ, ես ամեն կերպ խրախուսեցի մեր բարերարի այդ փափագը¹¹:

Յայտնելով Ձերդ Վեհափառութեանը այս մասին, խնդրում եմ օգտուել պ. Մանթաշեանի տրամադրութիւնից յօգուտ ս. Լուսաւորչի գահի շէնդութեան, թողնել մի կողմ անձնական համեստութիւնը եւ դիմել պ. Մանթաշեանին, ներկայացնելով նրան վեհարանի խարխուլ վիճակը: Դիմելու միջոցը եւ ձեւը թողնում եմ Ձեր բարի հայեցողութեանը, միայն պէտք է շտապել: Կփափագէի, որ

¹¹ Աղեքսանդր Մանթաշեանի ծախքով իրօք սկսուել է կաթողիկոսարանի նոր շէնքի կառուցումը, որ ընդհատուել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով. վերջնականապէս աւարտուել է շատ աւելի ուշ՝ 1963 թ.:

դիմումն անելու մասին Ձերդ Վեհափառությունը հրամայել է ինձ եւս յայտնելու, որպէսզի կարողանամ ժամանակին մի անգամ եւս խօսել պ. Մանթաշեանի հետ այս մասին: Ստորեւ հաղորդում եմ թէ նրա եւ թէ իմ հասցէն:

Վշտալի է, Վեհափառ տէր, որ մեր սակաւաթիւ բարեգործներից մէկը, պ. Աղեփսանդր Մելիք-Ազարեանը¹², տակաւին տառապում է բանտում: Ինձ հասած տեղեկություններից երեւում է, որ Ձերդ Վեհափառությունը հոգում է այդ անմեղ մարդու մասին, որի ձերբակալությունը մի թիւրմացութիւն է: Ընդունեցէ՛ք այս առթիւ իմ, իբրեւ բանտարկեալ բարեկամիս համար վշտացողի, անհուն շնորհակալությունը: Տա՛ Աստուած, որ Ձեր հայրական ջանքերը պսակունեն աշող[ութեամբ]:

Համբուրելով Ձերդ Վեհափառութեան աջը,
մնամ հարազատ հոգեւոր զաւակ՝ ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ

Ե) ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՐՄԿՐՏՁԵԱՆԻՆ

9 հոկտեմբերի 1913 թ. Թիֆլիս

Գերապատիւ հայր Գալուստ¹³.

Յայտնելով խորին շնորհակալիս յարգելի յոբելեանական յանձնաժողովիդ հրաւերի համար՝ անձամբ մասնակցելու համազգային մեծ յոբելեանական յանձնաժողովներին, ցաւում եմ, որ ընտանեկան հանգամանքներս զրկում են ինձ սուրբ էջմիածին գալու բարձր վայելից:

Խնդրում եմ Ձեզ լինել իմ կողմից թարգման եւ մատուցանելով Նորին Վեհափառութեան որդիական ջերմ զգացմունքներիս հաւաստին, բարեհաճել արտայայտել իմ շնորհատրումները Ազգային մեծ տօնի առթիւ:

Ուրախ եմ անսահման, որ հայութեան օրրան սուրբ էջմիածնին վինակուեց կատարել Ազգային Մեծ տօնը եւ նա կարողացաւ փառաբանական հանդէսին տալ արժանատու բովանդակութիւն եւ շոմ:

Կեցցէ՛ հայ ազգը:

¹² Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեանի դէմ յարուցուած քրէական գործի վերաբերեալ կաթողիկոսի միջնորդութեան եւ արգիւնքի մասին տուեալներ չկան:

¹³ Նամակի հասցէատէրը Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածնի միաբան, հայագէտապատմաբան-աղբիւրագէտ Գալուստ ՏէրՄկրտչեանն է (1860–1918), որ կաթողիկոսի առաջադրանքով դիմել է Շիրվանզադէին՝ հրաւիրելով էջմիածին որպէս յանձնաժողովի անդամ մասնակցելու Հայ գրերի գիւտի 1500 եւ տպագրութեան 400ամեայ յոբելեանների նախապատրաստական աշխատանքներին ինչպէսեւ տօնակատարութեանը:

Կեցցէ՛ հայ գիրն ու տպագրութիւնը: Կեցցէ՛ սուրբ էջմիածինը:
Կեցցէ՛ նորին Վեհափառութիւն Գեորգ Հինգերորդը.
Կեցցէ՛ միաբանութիւնը:
Կեցցէ՛ յանձնաժողովդ:

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵՒԻՆ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ծիրվանգաղէ, նամակագրություն, Հայ Առաքելական Եկեղեցի, կաթողիկոսներ, Օրմանեան, Սրուանձտեան, Խրիմեան Հայրիկ, Իզմիրլեան:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается отношение и восприятие Армянской Апостольской Церкви и её духовенства в личной переписке (публикуемой впервые) известного армянского писателя и мыслителя Александра Ширванзаде. Анализируются как частные письма, наполненные эмоциональными суждениями и личными впечатлениями о таких церковных деятелях, как епископы Магакия Орманиян и Гарегин Сrvандзтян, так и официальные обращения к иерархам Церкви — католикосам Мкртичу Хримяну и Маттеосу Измирлянцу.

SUMMARY

The article explores the attitude toward and perception of the Armenian Apostolic Church and its clergy in the private correspondence (published here for the first time) of the renowned Armenian writer and intellectual Alexander Shirvanzade. It analyzes both personal letters, filled with emotional judgments and personal impressions of such ecclesiastical figures as Bishops Maghakia Ormanian and Garegin Srvandztyan, as well as official appeals addressed to church hierarchs — Catholicoi Mkrtych Khrimian and Matteos Izmirlian.